

The problem of military organization and tactic Zaporozhian the Cossaks during the Nova (New) Sich' period in Russian-Turkish Wars in XVIII century context (ending)

In the article it is considered the features of tactic of zaporozcoi flotilla in XVIII c. and also there are the analysis of completing, armament and tacticians of the armed formations in Osmans Empire of that time against which Zaporozhian Cossacks conducted the fight. It was found out, that in military art of Zaporozcogo the Cossacks in the XVIII c., as well as before battle traditions were synthesized on the base of Christian and Moslem experience for effective opposition to the opponent.

УДК 94 (477.74)

Олександр Серета

ХАНСЬКА УКРАЇНА В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СТРУКТУРІ СІЛІСТРИНСЬКО-ОЧАКІВСЬКОГО ЕЯЛЕТУ

В статті на основі архівних і друківаних османсько-турецьких і російських документів показана адміністративно-управлінська структура північних земель Буго-Дністровського межиріччя у XVIII ст. З'ясовано, що крім централізованого османського управління і адміністративно-територіального поділу на каза і санджаки, виокремлювалися декілька фіскально-адміністративних округів (voynodalik, mukataa) під юрисдикцією Кримського ханства. Однією з таких територій була Ханська Україна, створена на етнічно-релігійній основі з виразною християнською домінантою.

Сілістринсько-Очаківській еялет, як одна з європейських провінцій Османської імперії, на кінець XVII – початок XVIII ст. в своєму внутрішньому територіальному поділі являла собою розгалужену систему адміністративних одиниць з чітко визначеними функціями управління. Від часу заснування еялету в 1593 р., створення цієї адміністративної одиниці відбувається через об'єднання раніше існуючих областей “санджак” (інша назва “ліва”) Західного і Північного Причорномор'я²⁰⁹. Територіальні межі Сілістринсько-Очаківського еялету простягаються від міста Візе в Південно-Східній Фракії до ріки Дніпро (тюрк. Дніпро – “Озен”²¹⁰, цього походить османська назва провінції – Озі еялет (Ozi eyaleti) – О.С.). Санджаки мали поділ на судово-адміністративні округи – “каза”, що вміщували одну або декілька “нахія” – адміністративні райони, які об'єднували села і чіфтліки (маєтки, хутора).

В Північно-західному Причорномор'ї окрім низки адміністративних одиниць з централізованим османським управлінням існували так звані прикордонні буферні території, відокремлені згодом в фіскально-адміністративні регіони з особливими привілеями. Слабкість османів у контролюванні цих

²⁰⁹ Birken, A. Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976, p. 86.; Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. – К., 1998. – С. 116.

²¹⁰ Абрагамович, З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Европы. – М., 1969. – Т. 2. – С.79.

територій та історично домінуюче положення кримських татар в степу змусило Порту надати Кримському ханству більшу половину земель від Дунаю до Бугу на правах відкупу. В свою чергу кримський хан розміщував на цьому просторі численні орди ногайців і в деяких прикордонних областях виділяв землі для козацьких загонів, сформованих з колишніх запорожців і українців з польських володінь. Одним з таких територіальних формувань Буго-Дністровського межиріччя, в північній та північно-західній частинах Очаківської землі, був регіон з переважно християнським населенням, яке підлягало прямому підпорядкуванню Кримського ханства. Регіон простягався смугою вздовж османського кордону з Молдовою, Польщею та Запорозькою Січчю.

Порта, надавши великі права кримським ханам по використанню земель відданих на відкуп, з часом відчула сили для самостійного господарювання в Буго-Дністровському межиріччі через провінційну османську адміністрацію в Очакові і Сілістрі. Посилюючи свої позиції в провінціях, вона поступово намагається уніфікувати систему управління відповідно до загально-османських принципів. В зв'язку з цим проводяться реформи в управлінні провінцій, особливо в прикордоні з їхніми свавільними беями. Принцип реформ полягав у накладанні централізованого османського судового і податкового управління на традиційне кримськотатарське з поступовим усуненням останнього²¹¹. Звичайно, такі методи призвели до опору центральній османській владі, а згодом і до повстань, передусім ногайської верхівки. Йдучи на поступки, Порта встановила особливі привілеї населенню на прикордонних територіях, через які пом'якшила накладений нею фінансовий тягар.

Встановлення османських адміністрацій на територіях відданих у відкуп проходить протягом значного часу. Одною з останніх територій де було запроваджено систему відкупу, стали Придністровська і Прикодимська ділянки Очаківської землі, які формуються наприкінці XVII ст. і були в повній залежності від Криму. Заснування такої території початково пов'язано з прийняттям до османського підданства частини козацького війська та розміщення його на північних прикордонних районах Очаківської землі насамперед по рікам Дністер, Кодима і Буг²¹². Більшість населення цього регіону становили українці, молдовани та задунайські переселенці. Останні, здебільшого, були болгарами, які свого часу масово втікали з центральних районів Сілістринсько-Очаківського та Румелійського еялетів до Молдови, а згодом разом з молдавськими переселенцями переходили в османське Придністров'я.

²¹¹ Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения В 4-х томах./ Под редакцией Н.Ф. Дубровина. – Т.1: 1775-1777гг. – С.Пб., 1885. – С. 773-775.

²¹² Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков. – К., 1876. – С. 60-63, 80-81; Скальковский А. А. История Новой Сечи. Изд.3-е. – Одесса, 1885. – Ч.1. – С. 55-56.

Першочергово в XVII ст. покрай ріки Дністер отримали притулок переселенці з Молдови і частина болгар з Буджаку у Нижньому Дунаї. Поштовхом до переселення цього християнського населення з західного Буджаку в буферну прикордонну зону навколо селища Дубосар стало розширення територій “Халіль Паша Юрду” в Дністровсько-Дунайському межиріччі для новоприбулих ногайців²¹³. Також наявність вільних земель в Придністровській смузі та відносно лояльні закони Османської імперії до християнських переселенців привертали в північні частини Очаківської землі українське населення з Брацлавщини та із Запорозької Січі. Особливо масовий переселенський рух українців спостерігається в першій половині XVIII ст. Колонізація в першу чергу охопила території по течії ріки Кодима, що стало продовженням переселенського руху в районі Дубосар і Ягорлика розпочате ще в XVII ст.²¹⁴.

Дискусійним є питання щодо одного чи іншого рівня пригноблення османами християнського населення в цих землях Буго-Дністровського межиріччя, щодо грабунків цього населення зі сторони татарських орд чи загального досить складного становища місцевого населення. Зважаючи на те, що запорозьке козацтво масово приймає османське підданство та осідає в цьому регіоні²¹⁵, українці Польщі знаходять притулок від польських конфедератів так само на цих османських територіях²¹⁶, молдовани і волохи втікають від своїх воєвод під турецький захист, і болгари переселяються на Дунай та Дністер²¹⁷ з внутрішніх регіонів Балкан, то стає можливим уявити яке було становище пригнобленого населення в Росії чи в Польщі. Прикордоння приваблювало значні маси населення, де воно могло маневрувати на сусідні території в залежності від політичної ситуації.

В результаті на кінець XVIII ст., території Очаківської землі покрай рік Кодима, Ягорлик і Дністер на ділянці до Бендерських володінь стали заселеними українським чи козацьким, молдовським і болгарським елементами²¹⁸. Кількість населених пунктів цієї

²¹³ Дмитриев П. Г., Киртоагэ И. Г. Изменения административно-территориального устройства центральной части Днестровско-Прутского междуречья в XVII-XVIII вв. // Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук. – Кишинев, 1989. – №1. – С. 50.

²¹⁴ Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру: Очерки по истории русской географии 2-й половины XVIII ст. (В связи с военными операциями русских войск, дипломатическими сношениями и колонизационной деятельностью русского правительства). – Байрам-Али, 1944. – С. 95.

²¹⁵ Народна Библиотека Св. Св. Кирил и Методий (далі – НБКМ). Ориенталски отдел. – Ф.ОАК. – Спр. 178/43. – Арк.2.

²¹⁶ Лебединцев А. Г. Ханская Украина // ЗООИД. – Одесса, 1913. – Т. XXXI. – С. 1-22.

²¹⁷ Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков. – С. 45-98.

²¹⁸ Отчет относительно географического и топографического положения провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию. 1792 г. // Наследие Ф. П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. – Одесса, 2002. – С. 99-117, 165-167.

території неухильно збільшувалась протягом всього XVIII ст., і нараховувало до 30 містечок і сіл²¹⁹.

Підкреслений християнський характер новоутворення зумовлює появу назви адміністративно-територіального утворення – *Ханська Україна*²²⁰, що досить різниться з термінологією османського адміністративного поділу. Слід зазначити, що в офіційних слов'янських та молдавсько-волоських хроніках території поміж Бугом і Дністром вже на початку XVIII ст. називали “Ханська Україна”. Одним з перших згадувань зустрічаємо в кореспонденції молдавського агента Лупула до російської влади в 1737 р. Як зазначав в своїй роботі А.Кочубинський: “треба... козацькими партіями напади робити в Ханську Україну”²²¹.

Запровадження традиційного козацького устрою серед домінуючого українського населення в регіоні, пояснює присутність у назві “Україна”. До того ж це є давній термін, що вживався до цього регіону з часів Польсько-Литовської держави як до регіону історичного розселення українців. Посада особи, яку призначали на управління в Ханській Україні зазначається як терміном “гетьман”, що зайвий раз доводить існування домінуючого українського елементу в регіоні. В свою чергу термін “Ханська” вказує на політично-адміністративну залежність регіону від Кримського ханства, таким чином, наголошуючи на антитезі до сусіднього регіону “Польська Україна”. Досить цікавим прикладом поєднання татарської і української доміанти в управлінні регіоном стало призначення в Ханську Україну татарина Якуб-ага, за яким збережена назва посади – “гетьман Дубосарський”²²². Треба зазначити, що вживання термінології на кшталт “Ханська Україна”, “гетьман” тощо, використовувалося лише в слов'янських і молдавсько-волоських джерелах. В свою чергу, офіційна документація османсько-турецькою мовою не мала жодного випадку використання зазначеної термінології щодо цього регіону.

Визначення саме османської офіційної назви регіону і встановлення форми управління на цих територіях із зазначенням посад і титулів особового складу керівництва, дозволить показати дійсне становище і місце регіону в загальній структурі провінційного устрою Сілістринсько-Очаківського еялету. Досягнення мети неможливе без пояснення загальних форм володіння землею і методів господарювання на таких територіях як Очаківська земля і Буджак.

²¹⁹ Серєда О. Г. Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII – нач. на XIX в. Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие: Дисертация за присъждане на научната и образователна степен “доктор”. – София, 2008. – С. 173.

²²⁰ Лебединцев, А. Г. Ханская Украина. – С. 1-22.

²²¹ Кочубинский А. Граф Андрей Иванович Остерман и раздел Турции: Из истории Восточного вопроса. Война пяти лет: 1735-1739. – Одесса, 1899. – С. XXXIII-XXXIV.

²²² Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру. – С. 96.

Особливо центральна та прикордонна території Очаківської землі продовж декількох століть є мало залюдненим степовим краєм. Зі збільшенням населення в цьому регіоні наприкінці XVII ст. виникає потреба встановлення допоміжних чинників управління над досить великим простором. Початок османської експансії в Причорноморський регіон відбувається за допомоги численних та мобільних військ Кримського ханства, що зумовило надання більшої частини цих теренів під татарське управління на правах відкупу. Тобто в правовому аспекті всі землі від Дунаю до Дніпра є територією Османської імперії, частина з яких передана Кримському ханству на правах господарської оренди. Території які надавалися Кримським ханам на довічний відкуп за військові заслуги, в переважній частині, були султанськими землеволодіннями під формулю "хас". Хас – умовне поземельне володіння з річним прибутком більше 100000 акче. Право користування цими володіннями надається як правило вищим османським сановникам під час виконання ними службової діяльності в адміністративному і військовому секторі²²³.

Османська імперія, використовуючи Кримське ханство, розміщує ногайські орди і козацькі загоны в центральних та північно-західних регіонах Очаківської землі і Буджаку. Виконуючи військово-захисні функції на прикордонні, такі військово-територіальні утворення користуються частковим самоуправлінням, яке є збережено за традиційним устроєм, і мають адміністративне підпорядкування в більшій мірі до Кримського хана аніж до Османської Порти. Але враховуючи розміщення ногайсько-татарських чи козацьких мас на землях султанських *хасів*, в господарському плані встановлюються фінансово-адміністративне управління з підпорядкуванням до османських податкових інституцій. Часто одна особа обіймає адміністративне і господарське управління в таких буферних територіях наданих на відкуп, але звітує відповідно в адміністративному секторі перед Кримським ханом, а в господарському перед османською скарбницею.

В територіальних межах таких земель наданих на відкуп, які в свою чергу по формі землеволодіння зберігаються як султанський хас, оформлюють податкові господарські ділянки чи територіально-фіскальні округи – *мукатаа*. Яка в цій системі є об'єктом відкупу у вигляді поземельного прибуткового джерела, що надається в користування на чітко визначений час²²⁴. Тобто приватна особа відкуповувала право збирати деякі державні податки на чітко визначеній території з встановленим строком користування. Користувачі державної *мукатаа* взятої у відкуп необтяжені нічим іншим

²²³ История Османского государства, общества и цивилизации/Под редакцией Экмеледина Ихсаноглу. – М., 2006. – Т.1. – С. 304.

²²⁴ Радушев Е. Аграрните институции в Османската империя през XVII-XVIII век. – София, 1995. – С. 9, 42.

окрім регулярної сплати податків до державної скарбниці відповідно попередніх умов відкупу. Метою таких фінансово-територіальних одиниць є якомога щільніше охоплення прибутків від оподаткування всілякої господарської діяльності в зазначеному районі.

Головним призначенням державних *мукатаа* в XVII-XVIII ст. було забезпечення коштів для покриття витрат по утриманню численного війська та військової адміністрації. Досить часто декілька великих чи одна збільшена *мукатаа* відособлюється в окрему військово-адміністративну область з розділенням функцій управління, як у випадку з землями де має розміщення Буджакська орда в Дунайсько-Дністровському межиріччі чи Єдисанська орда в Буго-Дністровському. Незважаючи на першочергові військові важелі управління, на таких обширних територіях функції *мукатаа* визначається як фінансово-адміністративна одиниця²²⁵ (своєрідний податковий округ) в межах військово-адміністративної області.

Досить різниться на цьому фоні північно-західні території Очаківської землі – Ханська Україна. Слід зазначити, що фінансово-адміністративне управління в Ханській Україні як в податковому окрузі було без накладання військово-адміністративних компонентів, як це можна бачити у випадку з Буджакською ордою та її територіальним формуванням “Халіл Паша Юрду”. Територія Ханської України відокремлена лише як фінансово-адміністративна одиниця з відповідними посадами управління і прямим підпорядкуванням Кримському ханству. Різний статус територіальних утворень, з військовим чи лише з господарським компонентом, зумовлював ступень залежності цих територій від Кримського ханства, який і визначав різний ступень їхньої автономності щодо Османської імперії.

Правомочне управління великими *мукатаа* в XVIII ст. покладається на провінціальних керівників еялету. В провінціях *мукатаа* послідовно надається в оренду чи суборенду особам з середньої місцевої правлячої верхівки: представникам торгівельно-спекулятивного капіталу, власникам чіфтліків (маєтків, хуторів) або особам без визначеної властивості в статусі “ага”(наприклад призначений в Ханську Україну Якуб-ага)²²⁶. В територіальних межах *мукатаа*, її управителі використовують необмежені адміністративні і фіскальні повноваження, розпоряджаючись цими територіями наданими їм на відкуп як самостійні господарі.

Особливе місце в відкупній системі займають території прикордоння з Польщею, Молдовою і Запорізькою Січчю. Необхідно зазначити існування досить різних методів управління в так званих *мукатаа*, порівнюючи з османськими територіями де встановлено централізовану владу. Різноманітний конфесійний та етнічний склад населення в прикордонних регіонах спонукає османські

²²⁵ Gökbiçgin, M. T. Edirne ve Paşa Livası. – İstanbul, 1952. – S. 115.

²²⁶ Петрунь Ф.Е. Пути и подступы к Днестру. – С. 96.

владі до додаткового формування деяких адміністративних утворень відповідно до їхнього традиційного управління.

Найменування території *мукатаа* визначається як правило за назвою адміністративного центру територіальної одиниці де вона розміщена, чи одного з домінуючих населених місць включених в нею. Решта територій з селами, нивами і ріками позначаються терміном як “належних [до *мукатаа*]”. Назва населеного пункту, за яким позначається *мукатаа*, вживається скоріше як „заголовок” до відповідного податкового джерела, а не як його основний об’єкт оподаткування. Але перед тим як визначити за назвою з великою мірою приблизне місцезнаходження і територіальне охоплення відповідної *мукатаа* завжди наголошується на тому, що вона являє собою частину султанських *хасів*.

На початку 40-х рр. XVIII ст. виникає потреба поновлення процесу створення повноцінного адміністративного регіону, самостійного в управлінні від мусульманської адміністрації в Очаківській землі. Християнські громади тут зорганізовані в окремий адміністративно-територіальний регіон з центром біля ріки Дністер в селищі – Дубосари (دوبروساری, Dubrusârî)²²⁷, молдовська назва якого походить від основи більш старішої назви поселення Дубаш. Слід зазначити, що в османсько-турецьких джерелах молдавська назва селища майже не використовується за винятком декількох картографічних розробок²²⁸ виконаними європейськими картографами на замовлення османського військового відомства. В османсько-турецьких документах центр цього регіону позначається виключно як *Томбасар* (طومباصار, Tombasar)²²⁹.

Назва населеного пункту *Томбасар*, за османськими правилами державного управління, була основою для найменування території наданої у відкуп. Акцентуючи на *мукатаа* чи *хас* існували й інші варіанти вживання назв в османському діловодстві: “*Tombasar mukataasi*”²³⁰ або “*Tombasar Hasi mukataasi*”²³¹.

Найбільш розповсюджена форма господарювання в султанських *хасах* складалася через формування різних територіально-адміністративних одиниць, які можуть вміщувати декілька *мукатаа*. В другій половині XVIII ст., призначаючи управителів Ханської України, містечко *Томбасар* позначалося як центр територіально-адміністративної одиниці “войводалик”, в

²²⁷ Ricci-Zannoni. Carte de la Pologne divisée par palatinats et subdivisée par district construite d’après quantité d’Arpentages d’Observations et de Mesures prises sur les Lieux. – Paris, 1772. – map № 24.

²²⁸ حمالك عثمانیه نك افطار شمالیه سی حریطه سیر // Турецкие владения. (Бассейн Черного моря). 1780-е Г.

²²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (далі – BOA). – Fon adı: “C.ML”. – Dosya № 783. – Gömlek №31937 [1192 Ra 29/27.04.1778]

²³⁰ BOA. – Fon adı: “C.ML”. – Dosya № 454. – Gömlek №18351 [1195 B 29/21.07.1781].

²³¹ Там само. – Dosya № 673. – Gömlek №27564 [1194 Z 25/22.12.1780]; Dosya № 172. – Gömlek № 7274 [1206 N 13/05.05.1792]

кордонах якої можуть вміщуватись декілька або одна велика поземельна *мукатаа*. Так, наприклад, в 1785 р. був призначений скарбничий Ібагім Бей в „войводалик Томбасар” (Tombasar Voyvodalıǵı'nın Hazinedar zade İbrahim Bey)²³². Цілком ймовірно, це обумовлено об'єднанням *мукатаа* Буджак і *мукатаа* Томбасар під єдиним керівництвом Дубосарського *воєводи*²³³ в межах новоствореного Бендерського пашалику в другій половині XVIII ст.

Посадова особа наділена владою експлуатації султанської землі в територіально-адміністративній одиниці „войводалик” відповідно має назву „воєвода”. *Воєвода* є агентом, який піклується збиранням доходів з *хасів*, а пізніше з *мукатаа*, султана та вищих провінційних сановників (бейлербеї, санджакбеї та Кримський хан). *Воєвода* отримує фінансові, адміністративні і поліцейські функції, як і правомочність одного з службовців відповідного судово-адміністративного округу *каза*, де діє і фігурує як один з керівників місцевої адміністрації²³⁴. Слід зазначити, що до XVIIст. в менших від *каза* адміністративних одиницях *нахія* так само здійснювали керівництво *воєводи* призначені санджакбеями, які виконували розпорядження султана або бейлербея.²³⁵

Так відповідно податково-фіскальному управлінню, *мукатаа* чи *войводалик* Томбасар очолює посадова особа зазначена як „воєвода Дубосар”. Це зі своєї сторони рефлектує на назву зазначеної території під формою „земля *воєводи* Дубосарського”²³⁶ чи „воєвода сторони (району) Томбасар” (Tombasâr cânibi)²³⁷. За османсько-турецькими джерелами написання посади в розгорнутому вигляді зустрічається як воєвода що керує справами в *хасі* чи *мукатаа* Томбасар („Tombasar Hası Voyvodası”²³⁸ чи „Tombasar Mukataası Voyvodası”²³⁹).

Подеколи зустрічається вживання посади „воєвода Дубосар” паралельно в такому ж контексті з посадою „воєвода Молдови” (Tombasâr voyvodası ve Moldova voyvodası)²⁴⁰, що в ніякому разі не

²³² BOA. – Fon adı: “HAT” – Dosya № 18. – Gömlek № 804 [1199 Za 07/11.09.1785]; Dosya №18. – Gömlek № 804 A [1199 L 06/12.08.1785].

²³³ BOA. – Fon adı: “C.MTZ”. – Dosya № 19.– Gömlek № 908 [1195 Ş 29/20.08.1781].

²³⁴ Георгиева Г. Административното устройство и управление на еялет Румелия при султан Махмуд II (1808-1839). Дисертация за присъждане на научната и образователна степен “доктор”. – София, 2005. – С. 305.

²³⁵ История на България. Т.4.;Българският народ под османска владичество (от XV до началото на XVIII в.). – София, 1983. – С. 50.

²³⁶ Documente turceşti privind istoria României. Întocmit de Mustafa A. Mehmet. Vol.II. 1774-1791. – Bucureşti, 1983. – P.109-110, 115-116. – Doc.№80 [1787/februarie/21]. Doc.№84 [1787/martie/13].

²³⁷ Veliman V. Relațiile Româno-Otomane, 1711-1821: Documente turceşti. – Bucureşti, 1984. – P. 615-616. – Doc.№212 [1793].

²³⁸ BOA. – Fon adı: “C.ML”. – Dosya № 748. – Gömlek №30486 [1201 Za 13/27.08.1787]

²³⁹ BOA. – Fon adı: “C.AS”. – Dosya № 1087. –Gömlek №47941 [1199 Z 20/24.10.1785]; Там само. – Dosya № 1138. – Gömlek № 50562 [1202 Ş 29 / 04.06.1788]

²⁴⁰ Documente turceşti privind istoria României. Vol.II. – P. 150-153. – Doc. №112. [1787/mai/19-28].

вказує на рівнозначність їхніх посад. Якщо у випадку з Томбасар це посадова особа, яка очолювала фінансово-адміністративну одиницю “войводалик”, то у випадку з Молдовою “воєвода” очолювала державне керівництво над територією, яка є васальною до Османської імперії. До того ж, в слов’янських та молдавсько-волоських джерелах відображення титулу *воєводи* Дубосар часто відбувається через титулування його як “гетьман Ханської України” чи “гетьман і стражник Дубосарський”²⁴¹, що є збереженим в цьому регіоні ще з часів першого розміщення тут козацьких загонів прийнятих в османське підданство. Порівнюючи з провінційним управлінням Османської імперії, найменування “гетьман Ханської України”, з традиційним козацьким змістом і характером вживання, суттєво різниться з посадою “воєвода мукатаа Томбасар”.

Слід зазначити, що вся вище представлена номенклатура назв території північно-західної частини Очаківської землі чи формулювання посад очолюваних цю територію є результатом обробки османсько-турецьких джерел державного діловодства Порти і використання вже давно відомих російських матеріалів. Для остаточного визначення що собою представляла в XVIII ст. така територія як Ханська Україна слід залучити офіційні документи Бахчисарайського двору, які на жаль не є доступними для досліджень.

Таким чином, на основі османсько-турецьких документів, можливо стверджувати, що володіння північно-західної частині Буго-Дністровського межиріччя наприкінці XVII ст., як султанський хас, надаються Кримському хану. В господарському аспекті зазначені володіння є відданими на відкуп Кримському хану і відповідно османського управління оформлені як фіскально-територіальні одиниці з судовим і фіскальним імунітетом – *мукатаа*. Землі надані у відкуп, хоча і є власністю імперії, в дійсності мають пряме кримське управління і відповідний традиційний устрій організації населення яке знаходиться на цих теренах.

Заснування територіального утворення Ханська Україна початково є пов’язано з українським воєначальником Петром Іваненко (Петрик), якій ще в травні 1692 р. прибуває до Криму, де від імені “Удільного Князівства Київського, Чернігівського і всього Війська Запорізького городового і народу малоросійського” скріплює з ханом договір про “вічний мир і братерство” і спільну оборони від Москви і Польщі. Кримський хан в свою чергу визнає Петрика гетьманом України і йому надається військова допомога у протистоянні з московськими військами. Поразка Петрика у військовій компанії обумовило перехід його в османські межі та розміщення на визначених для нього і його війська землі вздовж Дністра. В цих південно-західних територіях Буго-Дністровського межиріччя вже було присутнє християнське населення. Саме ці території набувають назву Ханська Україна під керівництвом

²⁴¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1992. – Т. III. – С.378.

гетьмана. Логічним наслідком є призначення Кримським ханом Петрика в 1695 р., за згодою Порти, першим гетьманом Ханської України, на чолі якої він перебував до 1712 р.²⁴².

Відсутні відомості управління Ханською Україною в першій половині XVIII ст., але є можливим прослідкувати існування її протягом цілого сторіччя до переходу під російську адміністрацію. Зокрема в опису шляху від Києва до Стамбула в 1714 р. зазначаються форма управління цієї території та її кордони починаючи від фортифікації Ягорлика до Бендерського санджаку: “Егорлик стоїть на Дністрі в долині ... і тим Егорликом закінчився польський кордон. А володіє ним Кримський хан, і Дубосари від нього в двох милях. Як призначено ханом, і тим Егорликом і Дубосарами до 1714 р. керував надісланий від хана зрадник [Росії] Пляка, якій був сотником в Новосергієвському [полку], що близько до ріки Самари. ... Нині тим Егорликом замість Поляки керує сотник Егорлицкий козак ім'ям Апостас, а в Дубосарах [керує] Хвастовський козак Гаврило Алейченко і якій раніше служив у Палія. ... Від Егорлика до села Беляковкі дві милі гористої дороги. То є село Бендерського паші, яке стоїть на Дністрі в лощині”²⁴³.

Кримський хан запрошує до Ханської України християнське населення з проблемних російських і польських територій, що дозволяє протягом досить короткого часу заповнити північно-західну частину Очаківської землі людським потенціалом. В свою чергу хан отримує досить вагомую економічну вигоду за рахунок наростаючих прибутків від сіл, які знаходяться в залежності від Дубосарського “гетьманавоєводи”.

Ханська Україна в другій половині XVIII ст. характеризується збільшенням кількості населення і сталістю існування цієї адміністративної одиниці. Дуже яскравим свідченням цього є повідомлення Запорозького Кошу щодо нових поселень по Кодимі, зібраних перекладачем Костянтинівим за замовленням російських прикордонних владних структур. Так під час подорожі в Балту на ярмарок в 1763 р., під виглядом російського купця, запорозький посланець повідомляв: “У тих слободах і місті, живуть волохи, жида і, вважай, більше половини, у кожній слобідці народу такого як малоросійський. А яка кількість у тих місцевостях і містах є російського народу, того дізнатися неможливо. В усіх же перелічених нових слободах, обивателі мешкають, і через новизну тих поселень, у будь-якій слободі, без накладання жодних повинностей. У давно поселених слободах: Гольма, Прильоти і містечку Балта, обивателі перебувають під відомом гетьмана Волоського (тобто Дубосарського – О.С.) ханського каймакама, на

²⁴² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпусдокументів1734-1775.-К., 1998. – Т.1. – С. 552.

²⁴³ Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков. – С. 79-80.

відкуп якому з них береться за рік з усякого прибутку худоб'ячого і промислового десяти частка"²⁴⁴.

Посилення кримських позицій відносно Ханської України здійснюється в 50-ті рр. XVIII ст. через призначення на гетьманську посаду найближчого підлеглого Кримського хана, колишнього перекладача Якуб-агу (Үақир-аға). Вже на посаді Дубосарського воєводи, він продовжує співпрацювати з російською розвідкою на прикордонні, як це відбувалося за часів його служби при Бахчисарайському дворі. Це йому забезпечувало лояльність зі сторони російської прикордонної влади і постійний грошове винагородження у вигляді регулярної пенсії від Росії. Кримський хан не підозрюючи ганебних намірів Якуб-аги, всіляко йому надає велике заступництво та підтримку, позаяк той лишався одним з най-близких і найбільш покірливих підлеглих. Більше того, після отриманої інформації в провінційному керівництві Сілістринсько-Очаківського еялету відносно розвідницької діяльності Якуб-аги, його звинувачують у зраді, але Кримський хан продовжує захищати свого перекладача і як запобіжний захід відправляє Якуб-агу в Дубосари як свою креатуру.

В 1760-х рр. російська прикордонна влада встановлює щільніші зв'язки з воєводою Якуб-агою як з основним посередником в відношеннях між Росією і Кримським ханством, що йому дозволяє користатися преференціями з двох сторін. Так під час подій заколоту 1763 р. в селищі Голта, де сходяться польський, османський і російський кордони, каймакам цієї місцевості вірменин Габертов переходить на російську територію, але граф Румянцев повертає його назад в ханські межі, чим встановлює прямий зв'язок з Дубосарським гетьманом. Зустріч графа з гетьманом відбувається в селищі Балта. Гетьман Якуб пояснює своє призначення на прикордоння в Ханську Україну фактом занепокоєності татар будівництвом російської фортеці Орел навпроти татарської Голти. Посилюючи свої позиції, Якуб призначає свого брата каймаком в селищі Криве Озеро, яке є важливим пунктом на Кодимському тракті посередині шляху з Орла до Балти, що дозволяє контролювати весь північний кордон османських володінь по течії р. Кодима до впадіння її в р. Буг.

Таким чином, російська розвідка під час постійних змінах ханів в Криму намагається якомога щільніше співпрацювати з гетьманом Якубом в якості конфідента²⁴⁵, чим знаходить постійне джерело інформації, що в свою чергу дало результативні рішення в наступному неминучому конфлікті між Російською і Османською імперіями. Продовження відносин російської адміністрації в Орлі з

²⁴⁴ Скальковский А. А. История Новой Сечи, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 55-56.

²⁴⁵ Сборник Императорского Русского Исторического Общества (далі – СБРИО). – С.Пб., 1887. – Т.57. – С.365,481.

гетьманом Якубом, розпочате з 1763 р. немає ніяких труднощів, навіть більше, російська адміністрація вже не виступає проти переселення “в кримську сторону” і дозволяє вільне переміщення українським козакам. Через це посилюється проведення розвідок посилаючи “в турецьку область нарочних під достойними прикриттями для достовірної розвідки”, що надавало набагато більше можливостей проаналізувати наявність населення близько Кодимського тракту. Користь заснування християнських слобод по татарській стороні російська влада оправдовує, окрім прибутків в торгівлі, важливістю їх існування “під час військових подій, від поселенців християн ми можемо по єдиновірству не без причини очікувати, що вони більше нам [росіянам], аніж туркам и татарам доброзичити і сприяти будуть”²⁴⁶.

Також прикордонні польські магнати хоч і терпіли від втечі українців на Ханську Україну та Подністров'я, все ж таки налагоджували безпосередні зв'язки з Дубосарським воєводою за для прямого виходу на Бендери та Очаків незалежно від перевозу поблизу Орла. З цією метою володар Уманщини Вінцентій Потоцький радить татарській адміністрації посилити вищезгадану волоську слободу Голта на стику річок Бугу і Кодими, навпроти устя Синюхи²⁴⁷. Так, вже в 1763 р. польський офіцер Бастевік, перебуваючи у хана, зазначав “про повідомлення йому ханом наміри заселити волохами слободу на Кримській стороні біля ріки Буг”.²⁴⁸ В тому році в Орлі повідомляли, що сотник Бурлака засновує з дозволу кримського хана слободу, “біля гирла ріки Кодима вниз по течії Буга навпроти слободи Орел, де йому дозволено селити волохів і євреїв з купецького стану, а туркам и татарам в тому селищі окрім подорожуючих бути не дозволено щоби уникнути неприємностей з Росією, ... В новозбудованій слободі передбачалось влаштувати ярмарок.”²⁴⁹ Нове християнське селище, досить велике за розмірами, набуває назву – *Голта*. Поселення формується вірогідно за прикладом одного з кварталів столиці османів Стамбулу, яке має назву Галата (*Galata*). В Голті, як і в Галаті визначається місце для християнської та єврейської громади зі збереженням їх прав і звичаїв віросповідання, але в той же час обмежується перебування мусульманському населенню²⁵⁰.

Польські магнати, на прикордонних землях які їм належали по лівому березі Бугу та Синюхи, та межують між собою на захід від гирла Кодими, неодноразово намагалися ще в 1761 р. зробити свої поселення і укріплення на польській стороні навпроти Орла. Але

²⁴⁶ СБРИО. – С.Пб., 1885. – Т.48. – с. 512,521.; С.Пб.,1872. – Т.9. – С.401,412.

²⁴⁷ Там само. – Т.48. – С.481.

²⁴⁸ Там само. – С. 480.

²⁴⁹ Там само. – С. 511-512,521.

²⁵⁰ История Османского государства. – Т.1. – С.359.

кордон Польщі з Росією не був зафіксований, що визвало спротив прикордонної російської влади. В 1763 р. російською розвідкою повідомлялося: "...поляки влаштували паром в 100 сажень відстанню від ріки Синюхи вгору по течії Бугу и робили плетені курині та конюшні"²⁵¹. Така сама розвідка доповідала що "польської нації (тобто українських селян) примножується на річці Синюхи"²⁵².

Враховуючи вже існуючі османські і російські поселення плюс додаткове польське „підсилення“, очевидно що регіон Ханської України перетворився в потужній міждержавний трикутник складних взаємовідносин чи своєрідний пункт, в якому стикаються і переплітаються інтереси Османської імперії, Польщі та Росії. Найбільше обурення має Росія, коли прямий зв'язок від польського міста Умань до Очакова наносить економічні збитки російській казні, позаяк минуле домінування над торговельними шляхами які проходили через російські митниці (частіше за все через Орел) забезпечувало стабільні прибутки.

Окрім проходу біля селища Голта, в Очаківську землю з Польщі існує доступ через Криве Озеро, Палієве Озеро і Балту. Через Палієве Озеро вже декілька століть існує торговельний шлях до Очакова вздовж "татарської місцевості Тилігул"²⁵³. Однак, через тогочасну нестабільність на прикордонні частіше в напрямку до Стамбулу використовується так званий "Бендерський шлях", починаючи від російської території "через фортецю Святої Єлизавети і досягаючи кордону, звідти через татарські місця до Бендер"²⁵⁴. Контроль над стратегічно важливими транспортними вузлами відбувається через призначення Дубосарським гетьманом на митниці в Голту, Балту і Ягорлик в статусі *каймакама* переважно осіб з родинного кола Якуба чи принаймні його довірених приятелів вихідців з Криму.

Очаківська земля набуває більш привабливого вигляду в економічному відношенні після масштабного народного повстання в Польській Україні в 1768 р. Події торкаються турецьких територій в селищі Балта і Голта²⁵⁵ і як наслідок дають поштовх до початку російсько-турецької війни 1767-1774 рр.²⁵⁶. Військове положення перешкоджаючи використанню шляхів до османських територій через Польщу, спонукає оживленню південніших торгових артерій в напрямку Молдови і внутрішніх османських територій Румелії. Паралельно з тим розвивається інфраструктура Очаківської землі

²⁵¹ СБРИО. – С.Пб., 1885. – Т.48. – С.521.

²⁵² СБРИО. – С.Пб., 1885. – Т.51. – С. 41-42.

²⁵³ Андриевский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767 гг.) // ЗООИД. – Одесса, 1893. – Т.ХVI. – С. 117-226.

²⁵⁴ СБРИО. – С.Пб., 1887. – Т.57. – С. 103.

²⁵⁵ Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г. // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С.310-312.

²⁵⁶ Гуржий О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – [Україна крізь віки. – Т.8]. – С. 200.

та формуються селища навколо основних шляхів постаючи на місцях колишніх поштових станцій центральної частини Буго-Дністровського межиріччя (прикладом є селище Куяльник, що виникло з колишнього поштового пункту)²⁵⁷. Особливо збільшуються переселення в Ханську Україну при встановленні шляху до Молдови і Бендер по течії ріки Кодима як головної транспортної артерії в регіоні. Значно підвищується значення “Бендерського шляху” через центральну частину Очаківської землі після появи низки нових поселень в досить віддаленому від адміністративних центрів регіоні.

Таким чином північні прикордонні території Очаківської землі набувають важливого значення в політичних і головне в економічних взаємовідносинах Османської імперії, Польщі та Росії. Запровадження належного контролю над прикордонними територіями і обмеження османського впливу в сферу стратегічних інтересів Кримського ханства спонукало призначити на належне управління в Ханську Україну одного з най-ближчих осіб в оточенні хана. Це обумовлює призначення гетьманом в Ханську Україну подібної довіреної особи – перекладача Якуб-ага.

Початково можна припустити, що створення Ханської України мотивовано специфічним етнічним складом населення регіону, але наступне його управління говорить скоріше за пріоритети можливостей здобуття політичних та економічних вигод зі сторони татарської управи. Існування Ханської України під юрисдикцією Бахчисараю дозволяє Кримському хану протягом більшої частини XVIII ст. зберегти ключові позиції в політичних взаємовідносинах між Османською і Російською імперіями. Після знищення Москвою Кримського ханства і ліквідації Бахчисарайського двору фактично припиняється існування і самої Ханської України.

До заснування Ханської України функції судово-правового та фіскально-господарського характеру виконувались османською адміністрацією яку очолював *кадій*. Влада *кадія* розповсюджувалась на територію тогочасної судово-адміністративної одиниці *каза*, в межах якої і була створена Ханська Україна. В фірмані султана Селіма II, надісланого до бея Боснії в 1567 році є згадування про “волоських невірників” з *каза* Дубосар (Dubaş)²⁵⁸. Але через нерегульовані спірні питання з Польщею відносно володіння цими землями і досить малу кількість населення на той час, *каза* Дубосар немає постійного існування, а управління на цих територіях виконується кадіями Бендер і Очакова. В наслідок, з посиленням османського централізованого управління протягом XVIII ст., в османсько-турецьких документах щодо адміністрації в Томбасар паралельно згадуються посади як і

²⁵⁷ BOA. – Fon adı: “C.NF”. – Dosya № 30. – Gömlek № 1491 [1145 Z 29/12.06.1733].

²⁵⁸ Catalogul documentelor turcești. Vol.II. (1455-1829). Întocmit de Mihail Guboglu. – București, 1965. – С.47. – Doc.№137. [1567/dec./31]

воєвода так і кадій²⁵⁹, що в наступному становило підвалини до створення окремої адміністративно-територіальної одиниці каза.

По результатам російсько-турецької війни (1767-1774 pp.), Очаківська земля закріплюється за Османською імперією і в той же час ліквідується кримське управління в Ханській Україні. В кордонах цього регіону встановлюється централізоване управління Порти і поновлюються османські адміністративні структури в територіальних межах мукатаа Томбасар що втілюється через заснування чи поновлення адміністративно-територіальної одиниці “каза Томбасар”²⁶⁰. В податково-фіскальному аспекті нова адміністрація отримує доповнення через призначення місцевого скарбника – дефтердара²⁶¹, акцентуючи тим важливість регіону для Османської імперії, яка розраховує на отримання нового економічно значимого трудового ресурсу.

Населення Ханської України під час російсько-турецької зменшується вдвоє, але за рахунок переселень з внутрішнього Буджаку на Дністер і розміщення козаків по зимівниках Прикодимщини дозволяє османській адміністрації зберегти статус регіону на рівні адміністративної одиниці каза. Особливо вражають масштабні переміщення молдавського і болгарського населення в Дубосарський регіон з прикордонних територій “Halil Paşa Yurdu”²⁶² – володінь Молдови, що готувалися для заселення нових ногайсько-татарських орд з Криму і Кубані, які відмовились приймати російське підданство. Переселення в міжвоєнний період з Молдови і Валахії до регіону Томбасар (Tombasâr cînibi)²⁶³ набрали настільки хаотичного переміщення, що вже гублячи контроль над Буго-Дністровським межиріччям в 1791 р., османці наполягають на не допуску самовільного потоку переселень османських підданих християн під російську адміністрацію. Акцентується увага в першу чергу на додержанні кордонів розселення в землях Буджаку, Молдови і Дубосар²⁶⁴.

Адміністративне підпорядкування колишньої Ханської України або вже поновленої каза Томбасар набувало змін при загальному реформуванні провінційного управління Османської імперії. Враховуючи величезні розміри Сілістринсько-Очаківського еялету, в північних провінціях викристалізувалася окрема за змістом і

²⁵⁹ BOA. – Fon adı: “C.ADL”. – Dosya № 81. – Gömlek № 4864 [1193 Za 20/29.12.1779].

²⁶⁰ BOA. – Fon adı: “HAT”. – Dosya № 10. – Gömlek № 331A [1197 Za 20/17.10.1783].

²⁶¹ Опис на османско-турски документи за занаяти и търговия (XVI – XIX в.) запазени в Ориенталски отдел на Народната библиотека Св. Св. Кирил и Методи. – София, 1993. – С. 259; НБКМ. Ориенталски отдел. – Фонд №1. – Спр.18295.

²⁶² Documente turcești privind istoria României. Vol.II. – P.72-76. – Doc.№51. [1786/aprilie/21-30].

²⁶³ Veliman V. Relațiile Româno-Otomane, 1711-1821: Documente turcești. – București, 1984. – P. 615-616. – Doc.№212.[1793].

²⁶⁴ Catalogul documentelor turcești. Vol.II. – P. 380-381. – Doc.№1344 [1793/mai/12-21].

управління адміністративна одиниця – Бендерський пашалик²⁶⁵, відокремлюючи для цієї одиниці територію, залучають до її складу “каза Томбасар” і “каза Каушан”. Остання так само була зорганізована в межах мукатаа Халиль-Паша Юрду і мукатаа Буджак в “каза Каушан”, що було наслідком ліквідації кримської адміністрації в Буджаку. Короткий міжвоєнний період (1774-1791 рр.) прямого османського управління скінчився підписанням Яського миру в грудні 1791 р. і встановленням російської адміністрації в старому регіональному центрі – Дубосарах.

Таким чином, на північних територіях Сілістринсько-Очаківського еялету, окрім централізованого османського управління і адміністративно-територіального поділу на каза і санджаки, відособлюються декілька фіскально-адміністративних округів (*войводалик* чи *мукатаа*) під юрисдикцією Кримського ханства. Одна з таких територій є Ханська Україна, яка є створена на основі етнічно-релігійній основі з ядро виразною християнською домінантою.

Olexander Sereda

Khan's Ukraine in administrative system and structure of Silistrinsco-Ochacivs'kiy eyalet

In the article on the basis of the archived and printing Османсько-Turkish and Russian documents the shown administrative structure of north earths of the Bugo-Dnestr country between it Turned out in the XVIII item, that except for the centralized osmanscogo management and administrativno-teritorialnogo division on caza and sandgaci, a few fiscal-administrative districts (voyvodalek or mukataa) under jurisdiction of the Crimean khanate are isolated. One of such territories is Khan Ukraine which is created on a basis to the ethnic-religious basis with a yarco expressive Christian dominant.

УДК 94 (477.74):923 Гавриїл (Розанов)

Наталія Діанова

ТЕМА КОЗАЦТВА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ АРХІЄПІСКОПА ГАВРИЇЛА (РОЗАНОВА)

У статті на основі опублікованих документів розглянуто один із напрямків наукової діяльності архієпископа Гавриїла (Розанова), присвячений дослідженню історії українського козацтва. Вказано на його успішну співпрацю з Одеським товариством історії і старожитностей, в “Записках” якого були опубліковані наукові роботи з даної тематики.

Наукова спадщина церковних діячів Південної України XIX ст. є важливим джерелом для дослідження історичних процесів у регіоні. Одним із перших архієреїв, який стояв у витоків археографії краю і зробив значний внесок у справу вивчення історії України, в тому числі й

²⁶⁵ Присоединение Крыма к России. – Т. I. – С. 773-775; Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889. – С. 182.